

SZEMLE

HOMO ACADEMICUS IN MEMORIAM PIERRE BOURDIEU (1930–2002)

Bourdieu vette egy párizsi filozófus tanári naplóját, amelyet négy éven át vezetett 154 leánytanulóról. Elemezte a szöveges értékeléseket, tartalmilag csoportosította őket, majd egybevetette a tanulók társadalmi származásával: a „kulturális tőkével”, amelyet hazulról hoztak. És minderről tanulmányt készített (1970). Megállapította, hogy a fiatalokról készült értékelések – a tartalmuk is, meg a megfogalmazásaik is – összefüggenek a hallgatók társadalmi származásával.

Bár abban az időben az ilyen elemzésekre másutt is volt példa (vö. pl. Lambert stb., *Manual to the Sociology of the School*. London, 1970), Bourdieu, mint általában, ezzel a kutatásával – nevezzük inkább tanulmányozásnak vagy vizsgálódásnak? – ismét úttörő volt. Miért nem lett egészen azzá? Miért esett ki szinte teljesen az oktatásszociológia, különösen is a felsőoktatás kutatásának abból a mintájából, amelyet ma művelünk? Talán ez a legfontosabb kérdés, amellyel ehhez a drámai műhöz – Bourdieu felsőoktatási szociológiájához – hozzáfoghatunk.

*

A *Homo academicus*, Pierre Bourdieu felsőoktatási szociológiája, mintegy két évtizeddel ezelőtt íródott (1984). A ma már klasszikusnak számító mű – amely nélkül kontinensünkön ma sem illik az értelmiségről nyilatkozni – eredetileg öt fejezetből állt. Az első fejezet bevezet a szerző különös és a megszokottól eltérő kutatási felfogásába, az akadémiai világ által teremtett és érvényesített hierarchiák elemzésébe. E kutatási felfogás jegyében a második fejezet az akadémiai világ konfliktusaival ismerteti meg. E konfliktusok révén lepleződik le az egyetem, amelyen belül – miközben az ún. kulturális tőkét származtatják át – jól kirajzolhatók a hatalom érvényesülési formái (harmadik fejezet). A negyedik fejezet az akadémiai világ önvédelméről szól. Azt mutatja be, hogy milyen eszközöket használnak föl a tudományos életben, hogy elkerüljék az ön-

és közleplepezést. Az ötödik fejezetben („az igazság pillanata”) mégis tanúi vagyunk annak, ahogy a tudományos élet által teremtett és eljátszott látszatok lelepleződnek.

Négy évvel az eredeti megjelenés után Peter Collins fordításában Bourdieu könyve angolul is megjelent. Az angol változathoz a szerző utóiratot készített. Ebben – látnivalóan az angolul olvasók tudományos tapasztalataihoz igazodva – kiegészítette a tudományos látszatvilág hatalomközpontú leleplezését. Sorra vette a tanári tekintély, az egyetemi kifejezőmód és az angol világban elterjedt kollegiális önértékelés (egymás munkáinak elbírálása az adminisztráció kikerülésével) „játszmáit”; bemutatta, hogyan érvényesítik ezek révén is a társadalmi hatalmat. Az előszóban pedig, amelyet ugyancsak az angol változathoz írt, Bourdieu bevezet a tudományos világ strukturális antropológiai elemzésébe (Durkheim, Levi-Strauss), amely egészen eltér az angol-amerikai irodalomban megszokottól.

*

A válasz a bevezető kérdésre kézenfekvő. Bourdieu is úgy járt, mint sokan (talán a többség) az úttörők közül. Az út, amelyen elindult, annyira új és szokatlan, hogy nem volt mihez kapcsolni, nem volt hová beilleszteni. Amit a szerző mond, ma már csak keveseknek szól. A kevés kiválasztottnak.

A szerző mintha maga is érezte ezt. Könyve előszóiban hosszan küszködik azzal, hogy sportszerűe professzorként a kollégáitársairól írni. Vagy pontosabban: hogy a státus, amelyet egy szociológiai professzor elfoglal a felsőoktatásban, feljogosítja-e őt és képessé teszi-e arra, hogy objektívan elemezze azt a világot, melyből vétetett. Hosszú és kacskaringós ez a töprengés, amit az angolul nehézkes megfogalmazások is tükröznek. Érezni azonban, hogy ebben a könyvben készül valami. Egy mondanivaló, amit még nem mondott ki senki – vagy ha kimondta is, nem így és nem ilyen céllal.

Mi ez a kimondhatatlan mondanivaló, amitől *drámaira* sikeredett Bourdieu könyve? Hogy a világ, amely körülvesz minket – az akadémiai világ – látszat csu-

pán. Mögötte titkos erők munkálnak: a *hatalom* keresi kifejezési formáit és hatásmechanismusait. Egy rejtőző hatalom – a társadalmi erő –, amely az akadémiai látszatok mögött azért rejtőzhet el ravaszul, mert az akadémiai világ maga is tud róla, hogy csak látszatvilág. Sokan és sokat beszélnek róla, azt a látszatot keltve, mintha csak játék volna az egész. De a látszólagos idézőjelekkel, amelyeket beszéd közben mindegyre odatesznek, csak még jobban elleplezik a hatalom akadémiai érvényesítését.

Ezt a bonyolult mondanivalót – kibontani a hatalmat a maga akadémiai rejtjeleiből – Bourdieu sem tudta egykönnyen kimondani. Könyvét hosszan érlelte. Nemcsak a fent említett vizsgálódás – amely csupán egyike a függetlenségi megdöbbentő elemzéseknek – mutatja ezt, hanem a hosszú utóirat is (az angol változatban), amely függetlenségi és jegyzetekkel a könyv mintegy negyedét teszi ki. S még inkább az alapvető élmény, 1968. 1968 újra meg újra visszatér, különös hangsúllyal a mű utolsó („A kritikus pillanat”).

A felsőoktatás mai kutatóinak már nem reveláció 1968, hanem történelem. Azoknak, akik átélték, nem történelem volt, hanem reveláció. A *Homo academicus* – amely persze nem 1968-ról szól (legalábbis szövegszerűen nem) – valószínűleg meg sem született volna, ha a szerző nem éli át a párizsi diáklázadást. Ha van dinamika a felsőoktatás mai kutatásaiban, akkor az legfőképpen az ún. expanzió; ha van benne konfliktus, akkor azt leginkább a globalizáció okozza. Az előző nemzedéknek más élményei voltak. Aki lázadó diákokkal egyszer is szembesült, az az iskolát – bármilyen fajtáját – többé nem fogja statikusan látni. Az erők minden társadalomkutatóra megrendítően hat.

Így hát nem véletlen, hogy Bourdieu angolszász kollégái – *Alvin Gouldner* vagy *Burton Clark*, hogy a felsőoktatási kutatók szakirodalmának legismertebbjét idézzük – deskriptív kategorizálással kísérleteznek (az oktatók csoportosítása kultúrájuk vagy az intézményi menedzsmenthez való viszonyuk stb. szerint). Első fejezetében Bourdieu más utat keres. Egész könyvét *éző, világitó* munkának nevezi, mert – akárcsak az általa idézett mandarinirodalom – ő sem csupán játszmat ír le, hanem a játszma szabályait.

„A társadalomtudomány csak akkor szakíthat az általánosan elfogadott rangokkal és fokozatokkal – és kerülhet el a csatározásokat, amelyeknek ezek a fokozatok és rangok az eszközei és eredményei is egyben –, ha magukat a fokozatokat és rangokat vizsgálja... A környezet, amelyet a társadalomtudomány tanulmányoz, a veteledő, nem egyszer ellenséges rangsorolások objektivációja; olyan rangsorolásoké, amelyek valamennyien igaznak tartják magukat, és épp ezért vindikálnak maguknak jogot. Valamennyi egymással ve-

telkedő tudományos álláspont a fennálló társadalmi rendhez igazodva alakul ki, és eszerint szerveződik; vagyis az adott állásponhoz társuló hatalom megtartásának és átszarmaztatásának rendjéhez...” (13. old.). „Csak akkor kerülhetjük el, hogy az egyetemi élet egyik vagy másik aspektusát fogjuk föl a valódi egyetemi életnek – ezek mind a tudományos minősítések (különösen pedig a féltudományos önminősítések) körüli csatározásokból kerekednek ki –, ha magát a minősítés folyamatát tekintjük kutatásunk tárgyának...” (11–12. old.).

*

A tudományos élet tanulmányozása, amely ebből az alapvetésből kikerekedik, még csak nem is emlékeztet azokra a munkálatokra, amelyekkel a felsőoktatási kutatások szorgos művelői (a legjobbak is) vannak elfoglalva. A modern felsőoktatási kutatások lényegében megismélik azokat az előrejelzéseket, amelyeket egy emberöltővel ezelőtt a közoktatás és a (középfokú) szakképzés kutatói készítettek. Tulajdonképpen iskolakutatások ezek is; olyan előrejelzések és statisztikai elemzések, amelyek a felsőoktatást a teljes oktatási rendszer elemének fogják föl. Így lett a felsőoktatásnak is központi problémája, hogy illeszkedik-e társadalmi és gazdasági környezetéhez. Így vált centrális kérdésévé például az intézményi autonómia. Így került megint terítékre az ifjúságkutatás mint az oktatáskutatás nélkülözhetetlen velejárója, így jött ismét szóba az intézmények társadalmi nyitottsága. A bekerülés, a felvétel és a társadalmi igazságosság (az esélyegyenlőség) kérdései ma nem vagy nem főként a középiskolával kapcsolatban merülnek föl, mint negyven évvel ezelőtt, hanem az egyetemmel kapcsolatban. Már is itt kopogtat a teljesítmény mérése, összekapcsolódva az elszámoltathatósággal és a finanszírozhatósággal. A túlképzés ma a felsőoktatásban veszély – egy nemzedékkel ezelőtt a gimnáziumokat riogatták vele. Lapozzuk föl az iskolakutatásokat, hogy megijósolhassuk az egyetemi kutatásokat. Az 1968-as nemzedék – az, amely most van elmenőben – nagyjából az ezredfordulóig megszabta az oktatáskutatás és az oktatásfejlesztés kérdéscíkjait.

Bourdieu alternatív utat vázolt, amelyet a felsőoktatási kutatók 1968 után bejárhattak volna. A *Homo academicus* a felsőoktatás és a tudomány másfajta tanulmányozásának lehetőségét mutatja be, amelyből nem lett nemzetközi paradigma, holott lehetett volna. Ha nemzetközi mércévé válik, ma másképp kérdezzünk és más eredményeket mutathatunk föl Európában.

Ez a kutatási irány a társadalomtudományok európai hagyományát folytatja, elsősorban a francia és a

német hagyományt. Nehéz megmondani, melyiket inkább. Marx látnivalóan nagy hatással volt a szerzőre. A marxizmushoz azonban annak francia reprezentánsai révén kapcsolódik, no meg a viták kapcsán, amelyeket Bourdieu folytat a marxizmussal, miközben értelmezi és átértelmezi Marxot. Hatott a szerzőre a fenomenológia is, jóllehet inkább egyfajta *történelmi fenomenológia*, ahogy a *posztmodernitás* révén jelentkezett. A történelemből kibontakozó eszme (Hegel) messze van Bourdieu szemléletmódjától; közelebbinek érzi magához például Durkheimet („Az igazi tudatalatti maga a történelem” – idézi az angol kiadás bevezetője). Nem francia tehát, de nem is német – sokkal inkább abból a dialógusból táplálkozik ennek a műnek a szemléletmódja, amelyet a francia és a német filozófia egymással folytatott.

S még valakivel: Saussure-rel és a strukturalista nyelvészetet társadalomtudománnyá fordító Levi-Strausszal. Bourdieu a *Homo academicus*-ban ismét hitet tesz amellett, hogy néprajzusként kezdte a pályáját (első jelentős publikációja szülőföldjének parasztságáról szól). Innen magyarázható, hogy miért vonzódott az etnológia nagy francia megújítójához, Levi-Strausshoz és „a Levi-Straussban megtestesülő, mindent átfogó társadalomtudományhoz” (XX. old.).

Így jobban érthető a könyv címe. A *homo academicus* nem valami szerbi ideáltípus. Hanem egy sajátos lény, amelyre a szerző rátalált rá (mint mondja, *homo academicus gallicus* változatában). S mint vérbeli etnológus, ezt a lényt akarja megismertetni az olvasóval, közel hozni hozzá (XI, XV. oldalak). Bourdieu kedvvel játszik el ezzel a hasonlattal. Egy novellát idéz, amelynek hőse, reménytelen szerelemről hajtva az állatkert igazgatójához. Az igazgató rács mögé zárja, úgy mutogatja. Ketrecén a fölírás: „Homo sapiens. Megjegyzésekkel kéretik nem ingerelni.”

*

A *homo academicus*-t a szerző etnológus módjára forgatja, vizsgálhatja. Nem elégszik meg a statisztika mutatóival, a szervezeti környezetével, kultúrájának a leírásával. Ennél nagyobbak az ambíciói: a *homo academicus* miliójét akarja föltérképezni, azt az erőteret, amelyben ez a lény tevékenykedik. Ezt az erőteret abban a szövevényben fedezi föl, amelyet a *homo academicus* – az egyetemi világ – szó önmaga körül: a minősítések, fokozatok és rangok bonyolult struktúráját.

A fokozatok odaitélése és a hierarchiákba való besorolások, mondja Bourdieu, az egyetemi tevékenység alapformái. Az egyetem „erről szól”: a minősítésekről és a fokozatokról, amelyeket a minősítések révén az egyetem adományoz. Ha tehát érteni akarjuk ezt az ismeretlen világot, meg kell vizsgálunk az általa szőtt

láthatatlan, ámde áthatolhatatlan hálót. Ez a *homo academicus* élettere, e különös fajta világa.

E célkitűzés jegyében egészíti ki és másodelemzi a szerző azokat a vizsgálatait, amelyeket évtizedeken át folytatott, és amelyeket a könyv függelékében részletesen leír. A mai oktatókutató nehezen tud mihez kezdeni a táblázatokkal és indexekkel, amelyeket Bourdieu felsorol. Már-már az a benyomásunk, hogy csak kifigurázza a felsőoktatási vagy az etnológiai kutatásokat. Mintha csak azt mutatná be, hogy mennyire komolytalan a társadalomkutatás, ha a lényeg helyett a lényeg reprezentációiról és szimbólumairól ír. Ha nem a valóságot, csupán annak gesztusokban és jelképekben megjelenő mását elemzi. Ha az akadémiai világ helyett az akadémiai világ (néha egyenesen nevetséges) önminősítéseit és hierarchiait veszi, hogy ezt a rejtett világot leleplezze.

De az arcunkra fagy a mosoly, amikor a varázslat végbemegy, s a *homo academicus* leplezetlenül élénk tárul. Mert kiderül – s Bourdieu szándéka éppen ez –, hogy a fokozatok és a fokozatokhoz vezető minősítések mind egy irányba mutatnak: a hatalom irányába. A hatalom megszerzése és megtartása az, ami ezt a rejtett táncot mozgatja. A társadalmi pozíció elérése és megőrzése az a nagy titok, amelyet a tudományos megnyilvánulásokból és tanítványi besorolásokból font háló elleplez. Átszakíthatatlanul.

*

Mi rejtegetni való van ezen? – kérdi az olvasó. Bourdieu küszködik a kimondásával. Először csak annyit mond – s ezt gondosan körüljárja –, hogy az egyetemi embernek nehéz leírnia a „saját fajtáját”. Minden kísérlet, amit ez irányban tesz, maga is tudományos teljesítmény – vagyis egy-egy újabb hozzájárulás ahhoz a háléhoz, amelyet a tudományos világ a saját védelmében sző. Mennél radikálisabb a leleplezés, annál sikeresebb az önvédelem. A kutató elhitheti a külvilággal, hogy képes szembenézni önmagával, és képes leleplezni az egyetem rejtett világát. Ami maga is tudományos teljesítmény; a tudós hivatkozhat rá és tudományos rangot szerezhet vele; megerősítve ezzel a saját pozícióját, egyben az akadémiai hierarchiát is. Az önleleplező művek, mondja Bourdieu, a tudományos presztízis fönntartásának, sőt növelésének legkifinomultabb változatai.

S ha mégsem? Akkor az akadémiai világ kiveti magából a szakadárt. Ennek is megvan a maga rítusa a tudományosság megkérdőjelezésétől a hitelesség kétségbevonásáig. Más szóval az akadémiai világ ezzel is csak megerősödik, mert a rejtőzés újabb formáit alakíthatja ki. A felsőoktatási kutatások – hogy az általunk ismert nyelvre fordítsuk Bourdieu-t – új, bevett

diszciplínaként elkönnyelve maguk is hozzájárulnak az akadémiai világ látszatának és hitelességének fönntartásához.

Úgy tűnik tehát, hogy az akadémiai világ fátyla – amely rangsorokból, minősítésekből, tudományos hitelesítésekből és egymásnak adományozott fokozatokból szövődik – áthatolhatatlan és sérthetetlen. Halandó nem lebbentheti föl; tudós nem hatolhat át rajta. Titkos volt és titkos is marad. Honnan veszi tehát a szerző a bátorságot és az erőt, hogy mégis áthatoljon rajta, vagy legalább bepillantást engedjen nekünk?

*

1968 májusa ad erőt ehhez és teszi hitelessé a leleplezést. Bourdieu pátosza és a *Homo Academicus* drámái ereje ide vezethető vissza. A nagy leleplezést az teszi lehetővé, hogy a szerző az egyetemi világot nemcsak látszatként értelmezi, hanem valóságosan is, mégpedig a társadalmi és történeti mozgások valóságába el- és visszavezetve. A párizsi diáklázadás – mint minden megmozdult társadalom – közvetlenül is érzékelhetővé tette mindenkinek azt az erőteret, amely felé az egyetemi élet szimbólumrendszere csak mutat. A társadalmi hatalom erőterét. Ez a valóságos erő és dinamika jelent meg és vált nyilvánvalóvá akkor, amikor az egyetem szimbolikus világa alatt megmozdult a föld, és a föllebbenő fátyol hirtelen látni engedte a hatalom leplezetlen arcát.

Mondottuk: ez Bourdieu nagy élménye, amely – bevallva-bevallatlanul – arra serkentette, hogy bemutassa az egyetem titkos világát. A leplezetlen egyetem a maga szomorú és megfakult szimbolikájával, érdektelenné vált és varázsveszített rangjaival többé nem a rejtett hatalomról és kulturális tőkéről szól, hanem a nagyon is kézzel fogható pénzről és a nagyon is könyörtelen adminisztrációról. Vagyis a gépezetről, amelyet mindenki, aki érdekelt benne, eddig csak rejtegetett. A szereplők, mint egy megzavart színjátékban, megszegyenülten somfordálnak el a mellékajton (lásd a függelék kijózanító számsorait).

A *discourse analysis* – amelyre a *Homo Academicus* mesteri, sőt művészi példa – két évtized óta sem vált dominánssá a felsőoktatás kutatásában. A művészet, hogy csupán sejtetünk, miközben leírunk, hogy elleplezünk, miközben leleplezünk, nem csak egyetlen kutató sajátja. Inkább egy kutatói kultúra. Abban a világban, amely a hierarchiák eltörlésében, a különbségek eltüntetésében jeleskedik, megrendülve veszünk kézbe egy húsz év előtti dokumentumot, amely úgy leplez le, hogy mégis megértő marad a rejtőzködő iránt. Nem lerombolni akarja ezt a rejtőzködő világot, hanem csak megérteni. Nem elpusztítani akarja a *homo academicust*, hanem – ha ketrecre zárva is – megóvni a jövőnek.

Hiszen, mondja a szerző, kicsit mindnyájan *homo academicusok* vagyunk itt Európában.

(Pierre Bourdieu: *Homo academicus*. Paris: Edition de Minuit 1984; Cambridge: Polity Press 1988.)

Kozma Tamás

A TANÁRI PÁLYA VONZEREJE

A 2001 őszén – belső használatra – kiadott OECD munkaanyag a tanárok iránti kereslet és kínálat alapvető elemeit, meghatározó tényezőit veszi sorra. A kiadvány címe angolul talán egyértelműbb – „Teacher demand and supply”, mely első hallásra a gazdasági folyamatokat jellemző tételeket juttatja sokunk eszébe. Ez nem is áll olyan távol a valóságtól, mivel az OECD, mint a világ fejlett országait tömörítő szervezet fő törekvése, hogy a fenntartható gazdasági fejlődés érdekében állítsa a társadalom különböző alrendszereit, így az oktatást is.

A kiadvány naprakészsége és frissessége vitathatatlan. Előreláthatólag 2002. júniusában kerül nyilvánosságra az itt bemutatott anyag, mely várhatóan az OECD-OLIS web-oldalán szintén olvasható lesz. Ez a százharminc oldalas, puha kötésű munkaanyag a főcím mellett egy magyarázó alcímet is kapott – A tanítás minőségének fejlesztése és a tanári munkaerőhiány kezelése –, mely beszédesebb az előbbinél. Ez már jelzi azokat a fő problémákat és egyben törekvéseket, mely a világ számos fejlett országának oktatásügyét jellemzi.

A kiadványt az OECD Oktatási, Foglalkoztatási és Szociális ügyekkel foglalkozó Igazgatósága jelentette meg Párizsban, melynek szerkesztője Paulo Santiago volt. A mű egy rövid bevezető után öt fő témakörre tagolódik. Az első rész a közoktatásban foglalkoztatott tanári munkaerő alapvető jellemzőit írja le, valamint a fő trendeket, melyekkel az oktatáspolitikusoknak már most szembe kell nézniük. A második és harmadik fejezet a mérleg két serpenyőjét mutatja be, a tanári munkaerő iránti kereslet és a kínálat meghatározó tényezőit, továbbá a felmerült problémák megoldási lehetőségeit. A következők rész az oktatási rendszer strukturális elemeit és az azokat befolyásoló kormányzati döntések kihatásait elemzi. S végül, de nem utolsósorban a tanári munka minőségéről esik szó, mely jelentős kihatással van a tanulói teljesítményekre. A bemutatott anyag irodalomjegyzékkel és többoldalas melléklettel zárul.

A kiadvány, mint említettem munkaanyag, s mint ilyen, behatárolt nyelvi stílussal bír. Az olvasó számára